

D. Magyar Imre

A magyarországi cigány irodalom (hiánya) a reprezentatív irodalomtörténetekben¹

Tárgyválasztásomat az is indokolja, hogy a magyarországi cigányság irodalmáról eddig alig, s csak röviden, s olykor ráadásul jó szándékkal bár, de szakszerűtlenül írtak, a reprezentatív irodalomtörténetekből pedig, ha egyes alkotóit megemlítik is, majdhogynem teljes mértékben hiányzik a bemutatása. Hiányzik a cigányságot bemutatni szándékozó, több-kevesebb hozzáértéssel készült, ismeretterjesztő művekből is.² Bencsik Gábor könyvében ugyan külön fejezet szól a cigány kultúráról, de a szöveg mindössze kilenc oldal (160–168. o.), ebből tizennégy sor (!) jut a népköltészetre (166. o.), harminchárom a „magaskultúrára” (168. o.), név szerint csak Balázs János fordul elő. A harminchárom sorból tizenhatot kap az irodalom, pontosabban az azon való elmélkedés, hogy „*vajon egy cigány író által írt, magyar nyelvű regény a cigány vagy a magyar kultúra körébe tartozik-e*”, s a válasz szerint csupán „*valószínűleg*” mondhatjuk, hogy „*két, egymással átfedésben élő kultúra vallhatja magáénak*”. A cigány irodalom pedig „*korunkban van születőben*”. A magyarországi cigány irodalom szűken számolva is közel ötvenéves. Ami ennyi idős, csak megszületett már! Száraz Miklós György csupán a „*Muzsikusok*”-ról szól (225–247. o.), finom József Attila-i reminiscenciával megállapítva például, hogy „*A zenészek korán halnak*”. Pedig csak néhány oldallal előbb idézi Liszt Ferencet, aki hetvenöt évesen hunyt el... De nem illő ironizálnom: a szerzőket elismerés illeti fáradtságos munkájukért.

Az első olyan átfogó és alapos munka, amely teljes egészében a cigány irodalommal kapcsolatos, Beck Zoltán nevéhez fűződik: *A romológia írása – egy elbeszélhető romológia felé* című doktori értekezése³ 2009-ben készült el. Beck, a Pécsi Tudományegyetem Forray R. Katalin vezette Romológiai Tanszékének adjunktusa, régóta foglalkozik a cigány irodalommal, disszertációjában több év kutatásait összegzi. Műve mindmáig (2012 ősziéig) nem jelent meg nyomtatásban, a potenciális olvasó az egyetem adatbázisában sem találhatja meg a szöveget.

1 Tanulmányom részlet egy, *A magyarországi cigányság irodalma* címmel készülő könyvből, mely szándékom szerint – egy antológiával kiegészülve – párdarabja lesz Dupcsik Csaba *A magyarországi cigányság története* című kiváló művének (Budapest, 2009, Osiris). Munkámat a Polgár Krisztina Emlékalap támogatja.

2 Bencsik Gábor: *Cigányokról*. Budapest, 2008, Magyar Mercurius; Száraz György Miklós: *Cigányok. Európa indiánjai*. Budapest, 2007, Helikon.

3 Beck Zoltán: *A romológia írása – egy elbeszélhető romológia felé*. Pécs, 2009. Kézirat. Ezúton is köszönöm a szerzőnek, hogy a szöveget rendelkezésemre bocsátotta. A mű elvi elérhetősége: nevtudphd.pte.hu

Jelenleg a Szegedi Tudományegyetem Modern Magyar Irodalom Tanszékének doktoranduszaként Pernyész Anita foglalkozik komolyan a cigány irodalommal, több értékes, fontos tanulmányt is megjelentetve már.⁴

AZ AKADÉMIAI IRODALOMTÖRTÉNET ▪ Az 1964 és 1966 között megjelent hatkötetes nagy mű, *A magyar irodalom története*⁵ (a borító szomorú színéről kapott becenevén a *Spenót*, aminek főzését Aczél György gondos főszakácsként, vagy inkább konyhafőnökként kísérte aggódó figyelemmel) készülésének idején még nem volt miről írni, hisz a cigány szerzők csak a hatvanas évek második felében kezdtek itt-ott publikálni – bár jelentkezésüknek voltak régebbi, tizenkilencedik századi előzményei, Ipolysági Balogh Jancsi⁶ „nemzeti zenekar igazgató” imádságfordításai (1850) és Nagydai Sztójka Ferenc versei, átültetései (1890). A negyedik kötetben, amelyik az 1849–1905 közötti szakaszt tárgyalta, Németh G. Béla megemlíti⁷ (ifj. Hegedüs Sándor, Sajó Sándor és legifjabb Szász Károly nem különösebben illusztris társaságában) József királyi herceget, de csupán azt példázandó, hogy a 20. század elejétől már nem tekintettek valakit csak azért költőnek, írónak, mert az 1836 és 1952 közt működő, többek közt Bajza József, Toldy Ferenc, Vörösmarty Mihály alapította, de addigra már tekintélyét veszített Kiszaludytársaság tagjává választották. Hogy József magyar királyi herceg, osztrák főherceg (1833–1905), a Magyarorszáért, Pest fejlődéséért oly sokat tett József nádor fia igényelte-e korától s az utókortól, hogy írónak, költőnek tekintsék, nem tudhatjuk, de arra talán – ha nem is ebben a fejezetben (*Hírlapok, folyóiratok és irodalmi társaságok az utolsó századnegyedben*) – lehetett volna utalni, hogy érdeklődött a cigányok iránt, írt nyelvükről és kultúrájukról.

Az akadémiai irodalomtörténet folytatásának⁸ négy kötete (a *Sóska*) az 1945 és 1975 közötti időszakot tekinti át. Az 1981-es *Irodalmi élet és irodalomkritika* című első kötetnek a hetvenes évek folyóiratait bemutató része – Szabolcsi Miklós munkája – nem tud az először 1975 és 1977 között megjelent, Choli Daróczi József szerkesztette *Rom Som* című lapról. *A költészet* című kettős kötetben Kis Pintér Imre a 995–996. oldalakon röviden szól Bari Károlyról, de csak róla. Kis Pintér Bari líráját „a lírai ént végletes és tartalmilag egymásnak ellentmondó – önfelfokozó és önmegsemmisítő – gesztusokkal” felruházó, „a nyelv fokozott expresszivitását” követelő beállítottóság „(k)ülönlegesen egyéni” változatának tartja. Népiességét még Sinka Istvánénál is archaikusabbnak véli, mondván, „verseiben egy évezredes szóbeliségben létező hagyomány – a cigányságé – fogalmazza meg önmagát magyarul, s európaian. Teljesítményét így nemcsak egzotikumá minősíti, hanem éppen ez a nagy ívű érzelmi feszültség: élmény és forma evidencia és elidegenítés között.” Kis Pintér bizonyos, az egyenes közlésből fakadó veszélyt is érez Bari lírájában – erről s az előzőekről még lesz szó a költő lírájának részletes tárgyalásakor. A prózáról szóló rész 1259. oldalán szó esik – szintén Kis Pintér Imrének köszönhetően – Lakatos Menyhértől, mint aki regényével, a *Füstös képekkel* „új valóságterületek felfedezésének az eleven izalmát hozta”, bár „korántsem

4 Pernyész Anita: *A cigány irodalom létezéséről. Amaro Drom*. 2010. június. 40–42. o.; uő.: *Identitás(keresés) Lakatos Menyhért Füstös képek című regényében*. Forrás. 2011. 3. sz.

5 Sótér István (főszerk.): *A magyar irodalom története*. 1–6. kötet. Budapest, 1964–1966, Akadémiai.

6 Másutt vizsgálandó, a többségi társadalom és a kisebbség viszonyát érintő (vagy inkább pregnánsan mutató) kérdés, hogy a zenészek miért becézett keresztnévvel (Dankó Pista, Patikáros Ferkó, Rigó Jancsi stb.) szerepelnek a legtöbbször.

7 Sótér i. m., 4. kötet, 589. o.

8 Béládi Miklós–Rónay László (szerk.): *A magyar irodalom története 1945–1975*. I–IV. kötet. Budapest, 1981–1990, Akadémiai.

használta ki a téma lehetőségeit, és a tragédiás hangoltságú emberi-társadalmi tablót jócskán felhígítja a kalandregény igénytelenebb fordulataival". Valamivel később (1265. o.) Holdosi József már csak egy félmondatot kap „látomásos cigánykrónikája”, a Kányák miatt.

ISMERETTERJESZTŐ ÁTTEKINTÉSEK • Pomogáts Béla „ismeretterjesztő jellegű” munkájából⁹ megtudjuk, hogy Bari Károly pályája – másokéval együtt – „a népi hagyományok jegyében indult” (105. o.), a költő „a népi hagyományok korszerű átalakítását vállalta” (536. o.), „a hazai cigányság történelmi élményeit és mai törekvéseit szóltatja meg”, kötetében „a cigány folklór hagyományaiból merített, ezek a hagyományok adtak költői nyelvezetének »szürrealisztikus« jelleget” (538. o.), Lakatos Menyhért pedig a Füstös képekben „a magyarországi cigányok életsorsát” (157. o.), illetve regénye és elbeszéléskötete, a Csandra szekere „a hazai cigányság elesett életét mutatta be” (519. o.).

Mindez kétségtelen.

Az egykötetes, igen tömör, eredetileg a külföldi olvasóknak (hogy aztán akadtak-e ilyenek...) készült munkának, *A magyar irodalom történetének*¹⁰ *A legújabb kor irodalma* című részében Tamás Attila nem említ egyetlen cigány költőt, író-t sem. A szerzőknek láthatóan szűkös terjedelemben kellett beszorítaniuk közlendőiket, sokat győtrődve azon, hogy kevesebbekről szóljanak-e viszonylag hosszabban, vagy többekről rövidebben. Az utóbbi esetben nagy veszély a felszínesség. (Azt végül is csak Szerb Antal engedhette meg magának, hogy *Száz vers* jegyzeteiben, a költőket bemutatva, Goethe neve mellé mindössze ennyit írjon: „Ő volt Goethe.”)

A helsinki egyetem *Folia Hungarica*-sorozatában jelent meg Görömbei Andrásnak, aki 1989 és 1992 közt vendégprofesszorként tanított az intézményben, *A magyar irodalom rövid története* című munkája.¹¹ Utolsó, X. fejezete mutatja be *A második világháború utáni évtizedeket*. Nyilván itt is a megrendelő által kurtára szabott terjedelem az oka, hogy a szerző ezt kénytelen írni (158. o.): „A pályájukat a hetvenes-nyolcvanas években kibontakoztató írókkal ez a rövid irodalomtörténeti áttekintés nem tud érdemben foglalkozni”, bár szerencsére felsorol néhány nevet, és a fejezet zárásaképp kitér az ebben az időszakban végbemenő szemléletváltozásra is. A felsorolásban cigány szerzők nem szerepelnek.

KULCSÁR SZABÓ ERNŐ IRODALOMTÖRTÉNETE • Kulcsár Szabó Ernő egy személyes, az 1945 és 1991 közti periódust tárgyaló, s az oldott hangú népszerűsítés szándékával semmiképp sem vádolható irodalomtörténetének¹² első kiadása 1993-ban, a második egy évvel később jelent meg. A szerző a cigány alkotók közül egyedül Bari Károlyt szerepelteti, példának hozva munkásságának megítélését arra, hogy a hetvenes évek irodalmának uralkodó beszédmódjai hogyan értékelték át (pontosabban le) az évtized végére. A VI., *A posztmodern és az „új érzékenység”* című fejezet *Az új nyelvi magartartás irodalmának kialakulása (1979–1990)* alcímű bevezető részében olvassuk: „...a hetvenes évek végére ... szemlátomást kezdetét veszi egy olyan irodalmi beszédmód kialakulása, amely nem vezethető le az individuumszemlélet és a jelhasználat eladdig uralkodó formáit meghatározó létértelmezésből. Az is kétségtelen, hogy olyan korszak zárul le a magyar irodalomban, amelynek a harmincas évek elején rögzültek a kérdésirányai és a kínálkozó világgépi válaszok beláthatóság-

9 Pomogáts Béla: *Az újabb magyar irodalom 1945–1981*. Budapest, 1982, Gondolat.

10 Klaniczay Tibor (szerk.): *A magyar irodalom története*. Budapest, 1982, Kossuth.

11 Görömbei András: *A magyar irodalom rövid története*. Helsinki, 1992, Helsinki Egyetem.

12 Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*. Budapest, 1993, 1994, Argumentum. (Irodalomtörténeti Füzetek.) 160–161. o.

gának főbb horizontjai. Erre a fejleményre vall rá az a tény, hogy a poétikai beszédmód Németh Lászlótól, Illyéstől, Juhásztól vagy Dérytől örökölt mintái mind kevésbé bizonyulnak közléskészeknek, legalábbis abban az értelemben, hogy a velük való új irodalmi párbeszéd létesítésének lehetőségei már távolról sem emlékeztetnek a hatvanas-hetvenes évek fordulójánál megfigyelhető irányzatmozgás folyamataira. Míg például a hetvenes évek első felében Balázs József epikája vagy Bari Károly versei lényegében az irodalmi beszédmódok akkori erőviszonyainak köszönhetően a túlértékelő fogadtatást, az évtized végére olyan kevés kisugárzó ereje maradt e hagyományosan prófétikus hangoltságú, érzelmies-patetikus kifejezésformáknak – valamint a bennük megnyilatkozó affirmatív művészi beállítódásnak –, hogy alig kínáltak már kapcsolódási pontokat a születőfélben levő új szemléleti tradíció számára.”

GINTLI TIBOR ÉS SCHEIN GÁBOR IRODALOMTÖRTÉNETE ▪ Gintli Tibor és Schein Gábor eredetileg egy középiskolai tankönyvcsalád¹³ első két kötetét írták meg az első és második osztályosok számára. Gintliék később az elkészült részeket átdolgozva, kiegészítve megírták *Az irodalom rövid történetét*¹⁴, ami a világirodalmat és a magyar irodalmat is áttekinti. Előszava, bevezetése, sajnos, nincs ([a]z irodalom fogalma szerencsére felmerül, rögtön az elején), de keletkezése alapján feltételezhetjük, hogy szerzői középiskolás olvasókra is gondoltak. Cigány alkotókat nem említenek. Tárgyunk szempontjából is fontos azonban, hogy a második kötet *A századközép irodalma* című nagyfejezetében *Az észak-amerikai irodalomról* szólva a szerzők külön szólnak az *Etnikai regényről* (498–501. o.), s az utolsóban, *Az 1970 utáni évtizedeket* tárgyalva *Az afrikai és indiai regényről* (611–620. o.), hisz a cigány irodalom alkotásai sokban ezekhez hasonló helyzetűek, jellegűek.

A SZEGEDY-MASZÁK-FÉLE IRODALOMTÖRTÉNETEK (!) ▪ A Szegedy-Maszák Mihály irányításával készült *A magyar irodalom története*¹⁵ alapvetően nem irodalomtörténet(ek)nek tekintem, hanem inkább kronologikus tanulmánygyűjteménynek. (Angyalosi Gergely ugyan nagyvonalúan így összegez kritikájában: „... mégiscsak irodalomtörténetről van szó. ... Ha valaki konkrét célok által vezérelve keres valamit, azt természetesen érheti csalódás. De esetleg talál valamilyen rokon problematikát, jelenséget, szereplőt, s ennek jóvoltából továbbléphet egy másik irodalomtörténethez. / Merthogy szükség lesz más jellegű, más típusú irodalomtörténetekre is...”¹⁶ Ilyen „más típusú” irodalomtörténet lett a Gintli-féle, amit alább említek, s ami természetesen nem teszi feleslegessé újabb irodalomtörténetek írását. Már készül is egy ilyen.) Tekintsük azonban bárminek a három vastkos kötetet: cigány alkotókról nincs bennük szó – és a bővebb, elektronikus változatban¹⁷ sincs.

GRENDL LAJOS IRODALOMTÖRTÉNETE ▪ Grendel Lajos szintén egyszemélyes, a tizenkilencedik század második feléig, a modernizmus kezdetéig visszanyúló, s máig haladó szellemes, mély és agyozgató vállalkozása *A modern magyar irodalom története*.¹⁸

13 Gintli Tibor–Schein Gábor: *Irodalom tankönyv 14–15 éveseknek; Irodalom tankönyv 15–16 éveseknek*. Budapest, 1998, Korona.

14 Gintli Tibor–Schein Gábor: *Az irodalom rövid története*. 1–2. kötet. Pécs, 2003, 2007, Jelenkor.

15 Szegedy-Maszák Mihály (főszerk.): *A magyar irodalom története*. Budapest, 2007, Gondolat.

16 Angyalosi Gergely: *Százharminchat kicsiny irodalomtörténet*. In Angyalosi Gergely: *A minta fordul egyet. Esszék, tanulmányok*. Budapest, 2009, Kijárat. 210–211. o.

17 elte.hu/villanyspenot/index.php

18 Grendel Lajos: *A modern magyar irodalom története*. Pozsony, 2010, Kalligram.

Ő sem szerepeltet cigány alkotót. Érdeemes figyelni arra, amit a kötetbe került alkotók kiválasztásáról mond (8–9. o.): „A szerzők és műveik kiválasztásánál ... elsősorban az a szempont vezérelt, amit Kulcsár Szabó Ernő az irodalom mindenkori ... nyelvi és poétikai hatáspotenciáljának, rajta keresztül pedig a beszédmód és annak történeti-világértelmezési feltételezettségének nevez (a fentebb említett műben, DMI). A beszédmód változásai és alakulásai foglalkoztattak ennek a munkának írásakor... Más szóval az érdekelt, ami ... a modernizmust megelőző irodalomtörténeti korszaktól szemléletében és beszédmódjában eltérő.” Fontos az a megállapítása is, részemről alapvetően egyet is értek vele, ami szerint 20. századi irodalmunk beszédmódjának karakterét „három paradigma egyidejű jelenléte formálta, a nyugatosoké, az avantgárdé és a harmincas évektől a népi íróké”. Grendel szerint a legtöbb kortárs mű beszédmódja többé-kevésbé visszavezethető „e három paradigma valamelyikére”. Más kérdés, teszem hozzá, hogy az egyes paradigmákon belül igencsak eltérő beszédmódok léteztek, így a népi írókén belül (amihez a cigány alkotók többségének írásai a leginkább köthetők) egészen más Sinka István prózája, mint Németh Lászlóé – már ha Németh Lászlót tekinthetjük népi íróknak...

A GINTLI-FÉLE IRODALOMTÖRTÉNET • Gintli Tibor szerkesztette azt az előszóban már említett irodalomtörténetet¹⁹, ami minden bizonnyal sokáig lesz, teljes joggal, a felsőoktatásban tanulók tankönyve – az előszó is őket jelöli meg (részben) potenciális olvasóként. A könyv három részre osztja irodalmunk történetét (*A régi magyar irodalom [a kezdetektől kb. 1750-ig]; A klasszikus magyar irodalom [kb. 1750-től kb. 1900-ig]; A modern és kortárs magyar irodalom [kb. 1890-től napjainkig]*) s összesen tíz nagyfejezetben tárgyalja. A Schein Gábor írta 8–10. nagyfejezet (*A második világháború befejezésétől a 70-es évek elejéig, A közelmúlt irodalma, Kortárs irodalom*) egészen napjainkig tekinti át literatúránkat. Schein a cigány alkotók közül egyedül Osztojkán Bélát említi (1046–1047. o.): a történelmi regény megújulásáról szólva Márton László, Láng Zsolt és Darvasi László egy-egy alkotása mellett (*Testvériség, Bestiarium Transsilvaniae, A könnyemutatványosok legendája; a Bestiarium itt még trilógia, de azóta, 2011-ben, tetralógiává bővült*) az ő egyik művét is – *Átyin Jóskának nincs, aki megfizessen* – elemzi röviden, de igen lényeglátón.

ÖSSZEZÉS • E vázlatos áttekintésből is kiderül, hogy a cigány szerzők közül, ha egyáltalán szerepeltetik őket, a nagy áttekintések szerzői Bari Károly és Lakatos Menyhért nevét írják le, esetleg Holdosi Józsefét és Osztojkán Béláét. Kimarad Balogh Attila, Choli Daróczi József, Jónás Tamás, Kovács József, Rostás Farkas György, Szepesi József, Szécsi Magda – mindenki más. Kihagyták őket. Ahogy kimaradtak olyan áttekintésekből is, mint például Olasz Sándor *Mai magyar regények* című, az 1940-es évek második feléig visszamenő monográfiája.²⁰ Teljesen jogos a kérdés: mi ennek az oka? Jogosan kárhoztathatjuk-e mondjuk Görömbeit, hogy most miatta – műve finnül és ukránul is megjelent – nem fognak tudni Lakatos Menyhértről a messzi Rovaniemiben s a közeli Dnyipropetrovszkban, jogosan kárhoztathatjuk-e a többi irodalomtörténészt, akik az egyes alkotókat és alkotásokat figyelmen kívül hagyták, kihagyták? A kérdést azonban nem indulattal, nem számonkérőn, s végképp nem vádlón, hanem higgadtan kell feltennünk, s a választ is úgy kell rá keresnünk.

¹⁹ Gintli Tibor (főszerk.): *Magyar irodalom*. Budapest, 2010, Akadémiai. (Akadémiai Kézíkönyvek.)

²⁰ Olasz Sándor: *Mai magyar regények. Poétikai változások fél évszázad regényirodalmában*. Budapest, 2003, Nemzeti Tankönyvkiadó.

A szimpla figyelmetlenséget, pláne a lekezelést vagy a rosszindulatot okokként említenünk indokolatlan és komolytalan lenne. Jelentős szerzők jelentős munkáiról van szó. Alapvetően két fő okot tételezhetünk fel – túl azon, hogy az egyes áttekintések megírása idején egyes cigány szerzők még nem, vagy csak alig váltak láthatóvá az irodalomban –: a hatvanas évek végén kezdődő irodalmi paradigmaváltást s a művek esztétikumának esetleges hiányosságait.

A KIHAGYÁS OKAI 1.: A PARADIGMAVÁLTÁS ▪ Az egyik ok tehát a magyar irodalomban az éppen az írott cigány irodalom kezdete, a Bari Károly, Lakatos Menyhért jelentkezése idején zajló paradigmaváltás, aminek kapcsán a Gintli-féle irodalomtörténetben Schein Gábor így ír (1935. o.): „A közelmúlt irodalmát hajlamosak vagyunk olyképpen látni, hogy a 60-as évek végén, a 70-es évek elején komplex és mélyreható változás zajlott le a különféle szépirodalmi műfajokban”, nemkülönben „a kritikai szemléletekben és nyelvekben”, sőt „az olvasóközönség irodalmi tudatában, ízlésében is”. A megfogalmazás („hajlamosak vagyunk”) jelzi, hogy ez a látásmód mintha túlzottan leegyszerűsítő lenne. Valóban az. Épp ezért Schein higgadtan, s főleg jogosan figyelmeztet, hogy a „fordulat” és „váltás” metaforáival „nem árt óvatosan bánni”, mert megvan bennük a leegyszerűsítés veszélye, az egyszerűsítés pedig „az irodalom széles területeit szorítja feledésbe”. A változás ettől függetlenül kétségtelen, lényege, hogy a prózában és a költészetben új, „bonyolultabb poétikai formák” jelennek meg, amik mögött új gondolkodásmód rejlik. A 60-as évek legnépszerűbb prózai alkotásai, írói (Fejes Endre, Sánta Ferenc) szerint (1942. o.) „a világ törések nélkül, közvetlenül és egyszerűen olvasható” – és így is írható le. (A kor népszerű és támogatott lektúrjeiben, Berkesi András és Szilvási Lajos ideológiai mázzal leöntött regényeiben ez az egyszerű olvashatóság és leírhatóság remekül tetten érhető, lévén világképük a bányászatig szimplifikált. Bár ez a lektúrák természetéhez tartozik: a manapság sikeres Vavyan Fable vagy Fejős Éva sem ír máshogy.) De már akkor – sőt korábban! – többen (Mándy, Mészöly, Ottlik, Örkény, Szentkuthy) szembenéztek azzal, hogy az írás nem a közvetítés, az ábrázolás problémátlan közege, hanem a nyelvi megértés ellenállásokkal megküzdeni kényszerülő helye, s korántsem biztos, hogy „végül is van megértés, hogy a nyelvben hozzáférhető a világ egésze” – a kétely pedig a fiatalabbaknál még inkább felerősödik, netán meggyőződésé válik.

„Az elbeszélés nehézségei” – ezt a címet adta Ottlik a köztes helyzetű, „normális” realista regényként is minden további nélkül olvasható *Iskola a határon* (1959) bevezető fejezetének. A nehézségek akár lehetetlenné is tehetik az elbeszélést.

A cigány alkotók viszont – állapíthatjuk meg (lennének *hajlamosak* megállapítani) – ebből a váltásból sokáig kimaradtak, nem érezték az elbeszélés, az elmondás nehézségeit, elsősorban azokhoz a régebbi formákhoz, a Grendel Lajos által is használt szóval régebbi paradigmákhoz kötődtek, amik most háttérbe szorultak, netán folytathatóságuk is kérdésessé vált. (Szándékosan használok többes számot. Bűnös leegyszerűsítés lenne azt mondani, hogy volt egy és csak egy paradigma, amit 1979 egy napján délelőtt tízkor, mikor kinyitottak a *Termelési regényt* árulni kezdő könyvesboltok, felváltott egy másik, és csupán az. A Nádas Péterről szóló fejezet első soraiban Schein Gábor is ezt írja [1965. o.]: „Az újabb magyar prózairodalom jelentős alkotásai semmiképpen sem értelmezhetők egyazon poétikai paradigma változatainak. ... A »paradigmaváltás« fogalma ... a történeti elbeszélések funkcionális jellegére utal, amennyiben hatékonyan volt képes elhatárolni egymástól a mimetikus, világszerű elbeszélésmodelleket a nyitott jelentésrendszerű szövegszerűség poétikáitól, leíróereje azonban csekély. Az említett két poétikai ideáltípus ugyanis tisztán valójában szinte sohasem jelentkeznek.”)

A kritika és az irodalomtörténet elsősorban – s ez teljesen érthető – az újra (radikálisan újra) figyelt, azt próbálta megérteni, értelmezni. 1979-ben jelent meg a váltás egyik alapműve, Esterházy Pétertől a *Termelési regény (kissregény)*, aminek kapcsán a kritikusok és irodalomtörténészek közül kivételesen sokan éreztek késztetést a megszólalásra, hisz a mű számukra is nagy kihívást jelentett. Már azt sem volt könnyű eldönteniük, hogyan kell olvasni a provokatív opust: a két rész két, fekete, illetve fehér könyvjelzője kajánul vigyorgott rájuk. De mondhatunk korábbi műveket is, amiket nem lehetett a „hagyományos”, „megszokott” módon olvasni: Esterházytól a *Pápai vizeken ne kalózkodj!* 1977-ben, a *Fancsikó és Pinta* 1976-ban, Lengyel Pétertől a *Cseréptörés* 1978-ban, Nádas Pétertől az *Egy családregény vége* 1977-ben, a *Kulcskereső játék* 1969-ben, *A Biblia* 1967-ben, Spiró Györgytől a *Kerengő* 1974-ben, Petri Györgytől a *Magyarázatok M. számára* 1971-ben, Tandori Dezsőtől a *Törédék Hamletnek* 1968-ban látott napvilágot. De már – mint említettem – korábban, illetve az említettekkel párhuzamosan, az idősebb generációhoz tartozó Mándy Iván, Mészöly Miklós, Ottlik Géza, Örkény István, Szentkuthy Miklós alkotásai is többé-kevésbé ellenálltak a „hagyományos” befogadásnak, Örkény nem véletlenül illesztett az *Egyperces novellák* először 1968-ban megjelent gyűjteménye elé *Használati utasítást*. (Örkény prózájának alakulása egyébként ideális példája az irodalmunkban lezajló változás[ok]nak.)

A Gintli-féle irodalomtörténet, joggal, elsősorban két kiváló irodalmár, Balassa Péter és Radnóti Sándor nevéhez köti az új (elsősorban prózai) kánon kialakítását, az előbbi egyenesen „*a 80-as évek legnagyobb hatású*” kritikusának nevezve (940. o.). Teljesen érthető, hogy az említettek már első köteteikben²¹ az esztétikailag új (s természetesen különösen értékesnek tételezett) és annak előzményei érdekelték, Balassát Bereményi Géza, Esterházy Péter, Kornis Mihály, Mészöly Miklós, Nádas Péter, Ottlik Géza, Örkény István, Pályi András és Tandori Dezső alkotásai, Radnóti – többek közt – Esterházy Péter, Hernádi Gyula, Kálnoky László, Krasznahorkai László, Márton László, Oravecz Imre, Nemes Nagy Ágnes, Petri György, Pilinszky János, Spiró György, Szentkuthy Miklós, Tandori Dezső művei. Összehasonlításul: a kiváló, de egész más ízlésű, Galgóczi Erzsébetről monográfiát író kritikusnak, Berkes Erzsébetnek 1984-es könyvében²² igencsak különböző neveket találunk, Csalog Zsoltét, Cseres Tiborét, Gáll Istvánét, Illyés Gyuláét, de ott szerepel Boldizsár Iváné, Dobozy Imréné, Végh Antalé is, akik ezek szerint akkor komoly írónak tűntek. (Balassa és Radnóti kötetekben ne tekintsük véletlennek az átfedéseket, s azt sem, hogy Balassa kötete Flaubert legfontosabb írásának analizisével indul, a tanulmány címe: „*A regény átváltozása és az Erzelmelek iskolája*”. Bókay Antal írja a strukturalista narratológiáról szólva²³: „*Kétezer évig a narratív szövegek vizsgálata azon a sémán alapult, amely Arisztotelész Poétika című művében jelent meg, és amely a mindennapi, realista történetekhez nagyon közel álló ősi, epikus kifejezőmód általánosításából származott. Ennek használhatósága már Flaubert és Dosztojevszkij elbeszélő technikájával jelentősen megkérdőjeleződött...*”, s Joyce műveinek elemzésére már szinte teljesen alkalmatlan volt. Azaz már Flaubert is váltotta a paradigmát, ha esetleg így konkrétan nem is tudott róla.)

Az új középpontba állításának viszont megvoltak a káros következményei is.

21 Balassa Péter: *A színéváltozás. Esszék*. Budapest, 1982, Szépirodalmi; Radnóti Sándor: *Mi az, hogy beszélgetés? Bírálólatok*. Budapest, 1988, Magvető. (JAK füzetek 36.)

22 Berkes Erzsébet: *Pillanatképek*. Budapest, 1984, Szépirodalmi.

23 Bókay Antal: *Bevezetés az irodalomtudományba*. Budapest, 2006, Osiris. (Osiris Tankönyvek.) 158. o.

Holdosi Józsefet 2005-ben a *Magyar Narancs*-ban Kemény István búcsúztatta²⁴ (2005/21. szám): „...fő műve, a *Kányák* című regény huszonhét éves korában, 1979 januárjában jelent meg, és megkapta az előző év legjobb elsőkötetes írójának járó díjat. Komoly sikere volt tehát. De 1979 másról is nevezetes a magyar irodalomban. Esterházy Péter Termelési regénye jelent még akkor. Szokás azt az évet a magyar próza nagy fordulataként emlegetni. Az is volt. Mégis, akkortól kezdve nagyon sokáig az ún. új magyar prózán kívül minden más lehetséges irány régi-nek, provinciálisnak, elmaradottnak és meghaladottnak számított. Pedig a *Kányákat* nem érdemtelenül rokonították a *García Márquez-i* »mágikus realizmussal«. ...A magyar irodalom azonban nem elég tágas. Itt egyszerre csak egy fősodor van. Holdosi ebbe nem került bele.”

Ez így erős túlzás (ahogy Holdosi rokonítása is Márquezzel) – bár nagyon is érdekes, hogy egy jelentős szociológus miként látta az irodalmi életet.

Komoly irodalomtörténész, kritikus nem mondta, hogy az „ún. új magyar prózán kívül” minden más irány provinciális és elmaradott. De azt talán joggal állíthatjuk, hogy az addig az egyik irányba kilengő inga most a másikba lengett ki, aminek jócskán voltak politikai okai is. (Mindezzel korántsem azt akarom mondani, hogy mindenkori irodalmi életünkben ne lett volna, és ne lenne jelen a szimpla türelmetlenség, olykor akár a beszűkültség, az indulatosság. De ez természetes.) A régebbi paradigmá(k)hoz kötődő művek valóban árnyékba kerültek, árnyékban maradtak, s ennek egyik kétségtelen oka az említett kilengés. Viszont az árnyék nem a teljes sötétség, amit Holdosi díja is bizonyít. Igaz, a korban élve, pláne érintettként az árnyék könnyen nézhető teljes sötétségnek, netán világvégének. Karinthy Ferenc 1967-től haláláig, 1991-ig vezetett *Naplójának*²⁵, e pompás kordokumentumnak egyik fő vonulata az „*agresszív dilettantizmus, család*” (1970. január 12.) elleni indulatos dohogás, dühöngés. Egyenesen úgy érezte, hogy „*a magyar irodalom menthetetlenül halad a zsákutca felé*” (1971. augusztus 14.); eltávolodott a régi baráttól, Örkénytől is.

Kortársként is lehet persze differenciáltan látni.

A korabeli differenciáltabb, megértő látásmódra érdemes lenne idézni a kor egyik idősebb, 1928-ban született jelentős irodalmárának, Béládi Miklósnak a tanulmányait, például a próza állapotával számot vető *Helyzetképet*, amelyik eredetileg a *Jelenkorban* (1982/4–5. szám), majd a *Válaszutak* című kötetben²⁶ lehetett olvasni: nem teljesen ellentmondásmentes, hisz kortársként, a kortárs hevületével, még távlatok nélkül vizsgálódva próbál tájékozódni és tájékoztatni, de ma is érvényes. Egy pillanatra kitérnék rá, annál is inkább, mert még nem esett elég szó arról, miben is állt a paradigmaváltás, s mellékesen azért is, mert méltánytalannak érzem, hogy a kiváló Gintli-féle irodalomtörténetben *A modern és a kortárs magyar irodalomról* szóló fejezet szakirodalmi felsorolásában nem szerepel – bár a 913. oldalon megemlítik – Béládi Miklós, ahogy más fontos irodalmárok s fontos művek sem. (Király István például csupán egy 1948-as, *Csillag*-beli cikkével van jelen, mintha nem írt volna egy [befejezetlen] Ady-monográfiát vagy egy Kosztolányi-könyvet, Szabolcsi Miklós József Attila-monográfiája sem említtődik.)

Béládi Miklós a magyar irodalom, a költészet vezető szerepének megszűnése miatt a próza strukturális átalakulásáról szólva korszakváltást érzékel (510–511. o.): „*A feltörő új irányok egyik része a hagyományos kereteket akarja tágítani, és iparkodik azt korszerű tartalommal megtölteni, s a népi kultúrát, a nemzeti érdekű mondanivalót, a szociális eszmét szeretné a modernebb kifejezési formákkal összeforrasztani. A másik része meg ennek szinte a fordítottját*

24 Kemény István: *A palánk másik oldalán* (Holdosi József 1951–2005). *Magyar Narancs*, 2005. 21. sz.

25 Karinthy Ferenc: *Napló 1–3*. Budapest, 1993, Littoria. II. kötet, 9. o., 194. o.

26 Béládi Mklós: *Válaszutak. Tanulmányok*. Budapest, 1983, Szépirodalmi. 509–549. o.

műveli: a közérdekű, gondolatébresztő, nemzeti, népi elkötelezettségű irodalom ellen támad, azt egészében konzervatívnak, túlhaladottnak, messianisztikus »sorsirodalomnak« tekinti, mondván, hogy az efféle közösségi célzatosság voltaképp nem egyéb, mint ideológiai különök (ez nyilván nyomdahiba, kolonc helyett, DMI) az irodalom nyakán. Az elbeszélést meg kell tisztítani tőle, hogy az író irodalmi feladatát elláthassa.” Az utóbbiak a valódi újítók. Béládi többféle irányt, többféle törekvést értőn feltérképezve végül is (541. o.) kettészakítotttságot, de – ha szabad egy szolid oximoront használnom – többszínű dichotomikusságot regisztrál árnyaltan. Egyfelől megállapítja, bár sorolja az ellenpéldákat is, hogy (519. o.) [a] társadalomábrázoló ígérenyel föllépő, realistának nevezhető irányzat a teremtőerő-elégtelenségtől szenved” – a pangás okai közt megjelöli (520. o.) „az állami és öncenzúra korlátozó szerepé”-t is, amihez 1982-ben nem kis bátorság kellett. Másfelől (532. o.) „nemzedéki határokat áttörő” modernizálásról, kísérletezésről, újításról beszél, ami azért alapvetően mégiscsak az új nemzedék(ek)hez kötődik, az „eszmei egybehangzás” (539. o.) elsősorban a „Pétereket” fűzi össze, Esterházyt, Hajnóczyt, Lengyelt, Nádist, nemkülönben Tandorit, Mészölyt (Béládi szerint a legújabb magyar próza gogoli „köpönyege” az 1976-os *Film*). Ez az egybehangzás az idő és az írói nézőpont problémájával kapcsolatos: „Hogyan lehet a szabályosan folyó időt olyanformán eltéríteni, szétdarabolni, térbe helyezni, hogy ne legyen kényserítő hatalom az író fölött, ne határozza meg eleve az elbeszélés menetét, belezárva azt a naptári idő folyamatosságába? S hogyan lehet olyan nézőpontot találni, amely az író nem helyezi kívül és fölül a történeten, hanem benne hagyja a cselekményben...?”

Béládi az új próza alkotójáról, egy virtuális személybe vonva össze mindőjüket, ezt mondja (532. o.): „...nemcsak másként, más nyelven ír, hanem mindenekelőtt másként gondolkodik a világról, az emberről, a társadalmi környezetről és rendszerről, a legfőbb célja, hogy ennek az új világnak találja meg adekvát epikai formáját.” Ravasz mondat, ma már nem könnyen dekódolható, rejtett célzással a „másként gondolkodás”-ra, ami rendkívül zavarta a rendszert, amelyikről éppen másként gondolkodtak. Itt azért alapvetően szabadságharcról volt szó, ennek része a második nyilvánosság, az ellenzék megszerveződése – az első szamizdatok, illegális kiadványok a hetvenes évek második felében jelentek meg. Az új irodalom képviselői a „magánéleti ember életköreit” ábrázolva, a „mikroközösségek belvilágának aprólékos, lélektani-intellektuális elemzése felé” (535. o.) fordulva tabukat döntögettek, kibeszéletlen traumákról, 56-ról vagy a holokausztról szóltak, nemegyszer magukra vonva a rendszer fantáziadús adminisztratív intézkedések formájában objektíváló haragját. S nem csak ők: a hatalom képviselői tiszteletre méltó esztétikai elfogulatlansággal képviselték és éreztették még igencsak meglévő hatalmukat, mint ezt annyi szomorú, s olykor tragikus történet bizonyítja: Bari Károly vérlázító meghurcoltatása, Csoóri Sándor folyamatos vegzálása, a *Mozgó Világ* 1983-as megszüntetése, az *Új Forrás* és a *Tiszatáj*, s persze a költő megbüntetése Nagy Gáspár *Öröknyár: elmúltam 9 éves*, illetve *A Fiu naplójából* közléséért²⁷ 1984-ben, illetve 1986-ban – és sorolhatnánk. A politika utasításokkal és rendreutasításokkal kormányzott. (Az első retorzió – mármint a Kádár-rendszerben – a debreceni *Alföldet* érte még 1963-ban.) Csak mostanában látjuk igazán, hogy is működött a rendszer.²⁸

27 Görömbei András: *Csoóri Sándor*. Pozsony, 2003, Kalligram. 255–257 o.; Görömbei András: *Nagy Gáspár*. Pozsony, 2004, Kalligram. 108–133. o., 219–220. o. (Mindkettő: *Tegnap és ma. Kortárs magyar írók*.)

28 Tabajdi Gábor–Ungváry Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990*. Budapest, 2008, Corvina – 1956-os Intézet. Szőnyei Tamás: *Titkos írás. 1956–1990. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet*. 1–2. Budapest, 2012, Noran Könyvesház.

Béládi következő mondata így hangzik: „Az elbeszélés és regény nemcsak mese, cselekmény, fikció akar lenni, hanem életszemléleti, életfilozófiai tanújeladás; közvetlenül vagy közvetve: világnézeti állásfoglalás, filozofálás az életről és az emberről.” Az új próza egyik további jellemzője pedig, hogy (535. o.) „szűkíti vizsgálódási körét: a kisebb közösségek, csoportok, értelmiségiek, főként pedig a család életét igyekszik új élményhitelességgel, aprólékos pontossággal, egyúttal azonban általánosítható tanulságok leszűrésére is alkalmas módon ábrázolni. Az emberi élet hagyományos alapértékeinek megnőtt a becse...” Szó nincs a Karinthy Ferenc emlegette zsákutcáról (mely véleményével nem állt egyedül), sőt Béládi szerint (541) „[a]z elbeszélés szubjektívizálásának, modernizálásának irányzatát szükségesnek, előrevivőnek kell tartanunk...” – e megállapításhoz szintén merészség szükségeltetett.

Tegyük hozzá: Béládi Miklós *Helyzetképében* nem említi cigány szerzőket, pedig akkor már – a prózáján maradván – megjelent a *Füstös képek* (1975), a *Kányák* (1978).

A Gintli-féle irodalomtörténetben Schein Gábor – évtizedek távlatából visszatekintve – tárgyilagosan és bölcsen (s Béládival korántsem ellenkezőn) már így ír (942–943): „Ha a »prózaforradalattal« kapcsolatban rendszeresen emlegetett nyolc-tíz szerző műveinél a regénytermés szélesebb meritését vizsgáljuk, inkább egyfajta poétikai szétfejlődésről beszélhetünk.” Ennek jegyében olvashatunk a hetvenes és nyolcvanas évek prózájáról egyrészt „A realista prózahagyomány továbbélése és megújulása”, másrészt „A szövegszerűség változatai” cím alatt, a két, s egyáltalán nem homogén csoport közt nem téve értékkülönbséget.

A „realista” és „szövegszerű”, s egymástól e pontatlan kategóriákon belül is igencsak különböző alkotásokat magam semmiképp sem állítanám szembe egymással, minden poétikai, szemléleti eltérésük mellett sok, netán rejtettebb kapcsolat is akad köztük.

Talán nem tévedek, ha a *Termelési regényben* Mikszáth Kálmán felbukkanását *hommage*-nak is tekintem.

S egyáltalán: az esztétikai minőség – amit persze lehet *nem* megérezni, de sokkal jobb mégis észrevenni – mindenképp összekapcsol műveket. S e minőség nem a mű illetén vagy olyatán hovatarozásától függ.

A lírában ugyanígy megvan a folytonosság, például az *Újholdé*. Schein Gábor *A nyelvi tudat és hagyományértelmezés alapjainak átalakulása* című fejezetben tárgyalja Orbán Ottót, akinek, többek közt, *A mesterségről* című virtuóz, egyszerre játékos és nagyon is komoly 1984-es kötete mutatja, milyen erősen kötődött a „hagyományhoz”: a legkülönbözőbb elődökhöz.

A művészet egyetlen szöftes.

Mondható persze, s nem jogtalanul, hogy a színen megjelenő cigány alkotók, elsősorban a költők, a megalkotott, felvállalt lírai énen át ahhoz a költőszerephez kapcsolódtak, ami épp akkor vált időszerűtlenné, kiüresedetté: a vátesz szerepéhez, mint a reformkor, a századelő, a népi irodalom több alkotója. De nagyon is érthető, ha a cigány szerzők szűkebb közösségük szószólójának érezték magukat, annak képviselőjeként léptek fel – hisz azok voltak. Egy problémássá vált vagy akár idejétmúlt költőszerep számukra nagyon is vonzónak tűnt, s elődeiket, példaképeiket e szerep felvállalásában találták meg. Bari Károly első kötetében (1970) Petőfit és Radnóti idézi meg, s *Táltosfiúnak* látja önmagát (Nagy László ugyanekkor már „*versben bujdosó haramiá*”-nak), Osztójkán Béla indulásakor (*Halak a fekete citerában*, 1981) Adyt és József Attilát idézi, Kovács József a *Fekete korall* című antológiában (1981) Nagy Lászlót: „*nincsen nála külön / hites fejedelem*”, másutt Illyést, „*szellemünk nagyfejedelmé*”-t (*Illyés fotográfiája*). Voltak, akiknél a jövőbe vetett problémáitán remény is hangot kapott, így Choli Daróczi József erősen József Attila-i hangütésű *Cigány munkásnőjében*: „*Karjában még sutít a mozdulat –, / félelméhez idomul a gép – / tenyerén új dalt csettint a fém.*”

Jogosan állítható az is, hogy a prózaírók, Holdosi József, Jónás Tamás, Lakatos Menyhért, Osztojkán Béla, Szécsi Magda mindmáig lényegében a realista irányt folytatják, ha Holdosi a *Kányák*ban Asturias nyomán valóban megpróbál mítoszi távlatot adni, és Szécsi Magda az *Időtépő*ben sajátos időfelbontással kísérletezik is.

Az 1930-as években a népi írók a parasztság felszabadítását, nemzetbe emelését látták a legfontosabb feladatnak²⁹. A cigány alkotók néhány évtizeddel később a cigányságét, s ugyanúgy a szociális igazságtalanságok megszüntetését, a demokratikus átalakulást szorgalmazták (szorgalmazzák?). Nem véletlenül vállaltak közülük többen (így Choli Daróczi József, Lakatos Menyhért, Osztojkán Béla, Rostás-Farkas György, a festő Péli Tamás) politikai, kultúrpolitikai funkciót, őszinte, naiv, s később esetleg megroppant – mert megroppantott – hittel. Azt hitték segíthetnek, s ennek érdekében súlyos kompromisszumokat is elfogadtak olykor.

Nem segíthettek.

Nem engedték nekik, hogy segítsenek.

A KIHAGYÁS OKAI 2.: AZ ESZTÉTIKUM HIÁNYOSSÁGAI ▪ A cigány irodalomhoz visszatérve: azt hiszem, kezdeti s későbbi fogadtatásának esetlegessége, töredékessége kapcsán mindenekelőtt azt kell – ha sebeket okozunk is vele – tárgyilagosan megkérdeznünk, hogy a kitüntetető figyelem hiányának legfőbb oka nem a művek (a művek többségének) esztétikumában kereshető-e elsősorban.

Nem írnám ezt a tanulmányt, ha úgy gondolnám, hogy a cigány alkotóknak nincsenek fontos, jelentős, esztétikailag nagyon is értékes munkáik. Vannak, hogyne lennének, épp ezért szeretnék szólni róluk, s ezért is szóltak róla mindazok, akik szóltak – mert természetesen akadtak, akik szóltak, s a fentebbiek azt is mutatták, hogy a reprezentatív összefoglalásokból sem hiányoznak teljesen, s kritikai fogadtatásuk sem jelentéktelen. *Ugyanakkor szerintem el kell ismernünk, hogy e munkák többségének esztétikai gazdagsága, izgalmassága alatta marad az amúgy is terjedelmi korlátok közé kényszerülő irodalomtörténeti elbeszélések középpontjaiban álló művekének.*

Tudom, ez szigorú megállapítás, amit a szerzők s a cigány kultúra képviselői, elkötelezettjei akár sértőnek is találhatnak. Nyomatékosan szeretnék ezért utalni Szegedy-Maszák Mihály példaszerű Kosztolányi-könyvének³⁰ egy mondatára. Szegedy-Maszák még a könyv elején, az *Előszó*ban (16. o.) egy pillanatra felfüggeszti a szigorú tárgy-szerűséget, s megvallja, azért ír épp Kosztolányi Dezsőről, mert Kosztolányi „alkatilag” közel áll hozzá. Ennek ellenére a könyv egy másik helyén (346. o.) nem rest megállapítani: „...tagadhatatlan, hogy Kosztolányi elbeszélő prózai művei sokkal kisebb vállalkozások, mint a huszadik század első harmadának legjelentősebb nyugati teljesítményei.” Figyeljünk jól: egy alkatilag hozzá közel álló szerzőről mondja ezt, s ez a szerző Kosztolányi Dezső! Az említett elbeszélő prózai művek pedig a *Pacsirta*, az *Aranysárkány*, az *Édes Anna*, az *Esti Kornél!*

Mi tagadás, felmerült bennem, hogy Szegedy-Maszák túl zord. Szövege folytatásából kiderül, hogy a legjelentősebb nyugati teljesítmények említésekor (elsősorban) Proust és Joyce fő műveire gondol. De biztos, hogy Kosztolányi művei nem is „kisebb”, hanem „sokkal kisebb vállalkozások”? Hol a mérleg, ami ezt megbízhatóan mutatja? Másutt – épp

29 Görömbei András: *A népi irodalom és öröksége*. In uő.: *Azonosságtudat, nemzet, irodalom*. Budapest, 2008, Nap Kiadó. 98–121. o.

30 Szegedy-Maszák Mihály: *Kosztolányi Dezső*. Pozsony, 2010, Kalligram. (Szegedy-Maszák Mihály válogatott munkái.)

a jelen értekezés egyik elméleti alapjának tekintett tanulmányban³¹ – Szegedy-Maszák is megengedőbben fogalmaz: „*Ha arról panaszkodunk, hogy a huszadik századi magyar regények túlnyomó többsége távol áll attól, amit némelyek nemzetközi modernségnek neveznek, megfeledkezünk arról, hogy az A la recherche du temps perdu, a Der Mann ohne Eigenschaften és a Finnegans Wake között több az eltérés, mint a hasonlóság, s a velük egykorúnak tekinthető francia, német vagy angol nyelvű regények többségétől is erősen különböznek.*” (Szegedy-Maszák megbocsátható arisztokratikus szokása, hogy az idegen nyelvű idézeteket általában nem fordítja le. Az *Újraolvasás kényszere* című kötetének rögtön a legelső mondata, mint a *Háború és békéé*, francia nyelvű, a sors apró fintoraként egy nyomdahibával. A fenti citátumban *Az eltűnt idő nyomában, a Tulajdonságok nélküli ember és a Finnegans Wake* szerepel.)

Tegyük hozzá mindehhez, hogy egy írásában³² Veres András valamely hasonló összehasonlításáért – hogy egy bensőségesen múltidéző nyelvi fordulatot használjak – önkritikát gyakorol Kulcsár Szabó Ernővel vitatkozva: „*Abban ... régi értelmző hagyományainkhoz kapcsolódik Kulcsár Szabó, hogy a magyar irodalom korszerűségét az európai élvonalhoz méri. Hajdanán (1972-ben, Az el nem ért bizonyosság című, Németh G. Béla szerkesztette hírhedt tanulmánykötetben, ami egy újfajta, többeket ingerlő irodalomszemléletet képviselt radikálisan, s ezzel felkavarta az állóvizet. DMI) magam is elkövettem azt az aránytévésztést, hogy Arany János líráját a kortárs Baudelaire távlatából ítéltém meg. Ma már nem gondolom, hogy például József Attila költészetének jelentősége azon múlik, hogy mennyire rokonítható Gottfried Benn-nel vagy Ezra Pounddal.*” Valóban nem. De ezzel együtt sem gondolnám, hogy Szegedy-Maszák túl szigorú lett volna. Csupán szigorú és tárgyilagos.

Felmerült bennem természetesen az is, hogy én is zordabb vagyok a kelletnél: magyarán, elkerülő az elfogultság vádját, kompenzállok. Hiszen ha elfogultságból, indokolatlanul felértékelek egy cigány szerző alkotta művet, hiteltelenné válok. De akkor is, ha indokolatlanul becülöm alá! Mindkettőt szeretném tehát elkerülni, amennyire csak lehet. Álláspontom mindenesetre semmiképp sem az „*értékes, de nem annyira*”, hanem a „*nem feltétlenül annyira, de értékes*” pozíciója: értékekre akarom felhívni a figyelmet.

Itt talán érdemes megemlíteni, hogy a cigány irodalom tágabban értelmezett, a kritikát is magába foglaló világán belül is megjelentek, gyéren bár, a bíráló hangok. Talán csak Balogh Attila és Jónás Tamásé, aki például 1999-ben igen keményen fogalmazott Lakatos Menyhért *A titok* című könyve kapcsán³³: „*Szerintem egyik történet se jó*”; „*Lakatos, érzésem szerint, ezzel a kötettel nem sokat törődött*”; s végül: „*A Fekete hegedű legnagyobb veszélye az, most már kimondom, hogy Lakatos meséli, a koszorús költő, a társadalomnak, amely őt megkoszorúzta, s ezért mindent el is hisz neki.*”

Teljesen tárgyszerű, minden időkre érvényes értékelés mindenesetre lehetetlen: a örökmérleg, ami pontosan mérne, nem létezik. Az értékelés maga azonban elkerülhetetlen, csak tudnunk kell a magunk, s úgy általában a művelet szükségszerű korlátait. (Az olvasó nyilván érzékeli, hogy rendkívül foglalkoztat az esztétikai érték és értékelés, de egyelőre sokkal inkább kérdéseim vannak, mint válaszaim. Ebből a szempontból igen megnyugtató volt számomra Veres András egy utalása: „*Példaképpen Ingarden álláspontjára emlékeztetnénk, aki számára megoldhatatlan problémát jelentett az irodalmi értékek pozíció-*

31 Szegedy-Maszák Mihály: *A nemzeti és világirodalom a huszonegyedik században*. In uő.: *Megértés, fordítás, kánon*. Pozsony, 2008, Kalligram. 108. o. (Szegedy-Maszák Mihály válogatott munkái.)

32 Veres András: *A referencia védelmében*. In uő. (szerk.): *Az irodalomtörténet esélye*. Budapest, 2004, Gondolat. 159. o.

33 Jónás Tamás: *Mesét mondani veszélyes. Lakatos Menyhért: A titok*. Amaro Drom, 1999. 6. sz. 18–19. o.

jának kijelölése.”³⁴ Ha Ingardennek is akadnak megoldhatatlan problémái e téren... Az értékelés – és értelmezés – nehézségeiről másutt még lesz szó.)

Kényszeres összehasonlítgatásokra, mérícskélésekre persze semmi szükség, főleg, ha az összemérendők mindegyike, ha egyikük „kisebb vállalkozás” is, jelentős, netán maradéktalan esztétikai élményt ad. Szegedy-Maszák is csupán kijelent egy tényt, jelzi, hogy tudatában van, s aztán nem foglalkozik vele. Hiszen ha olvassuk – vagy jobb lenne egyes szám első személyben fogalmaznom? – az *Édes Annát* vagy az *Esti Kornélt*, nincs hiányérzetünk, nem jut eszünkbe, hogy *Az eltűnt idő nyomában* „nagyobb”, sőt „sokkal nagyobb vállalkozás”. Bari Károly, Lakatos Menyhért vagy Osztojkán Béla s mások legfontosabb alkotásaitól is teljes (vagy majdnem teljes) élményt kapunk, ha később esetleg tudatosítjuk is, hogy Petri György, Tandori Dezső, Tóth Krisztina költészete, Esterházy Péter, Nádas Péter, Parti Nagy Lajos, Rakovszky Zsuzsa prózája „nagyobb”. A fércmű és a remekmű közt igen hosszú út húzódik, s ezen az úton megvannak azok a szakaszok, amiken belül elmosódnak az egyes alkotások közti különbségek. A tökéletes remekmű amúgy elég ritka jelenség.

Ismételjük meg: a cigány szerzők műveinek kritikai fogadtatása, értékelése, recepciója nem maradt el. Nem maradt el, csak esetleges, hiányos.

Innen nézve készülő könyvemben e hiányok pótlására vállalkozom: fontos szerzőkre, értékes alkotásokra szeretném felhívni a figyelmet. A készülő műben kilenc szerzőt mutatok be hosszabban (Balázs János, Balogh Attila, Bari Károly, Holdosi József, Jónás Tamás, Kovács József Hontalan, Lakatos Menyhért, Osztojkán Béla, Szécsi Magda), rövidebben, vagy csak megemlítve, pedig körülbelül hatvanat, az emlékiratok, önéletrajzok szerzőivel együtt közel nyolcvanat. Összesen tehát majdnem százat.

34 Veres András: *Irodalomértelmezés és értékorientáció*. In Szili József (szerk.): *A strukturalizmus után. Érték, vers, hatás, történet, nyelvo az irodalomelméletben*. Budapest, 1992, Akadémiai. 239–310. o.